

MAMLAKATNING PENSIYA TIZIMI EVOLYUTSIYASI

Allayarova Mastura Kudratullayevna

Guliston davlat universiteti

Annotatsiya. Mazkur maqola mamlakat pensiya tizimini rivojlanish evolyusiyasi, aholini ijtimoiy himoya qilish modellari taqqoslamali tahliliga va ijtimoiy sug'urta tizimining pensiyaning shakllanishiga ta'siri o'z aksini topgan.

Kalit so'zlar: pensiya tizimi, aholini ijtimoiy himoya qilish modellari, ijtimoiy sug'urta tizimi, sug'urta badallari, ijtimoiy ta'minot, pensiya miqdori.

EVOLUTION OF THE COUNTRY'S PENSION SYSTEM

Allayarova Mastura Kudratullayevna

Gulistan State University

Annotation. This article reflects the evolution of the country's pension system, a comparative analysis of social protection models and the impact of the social insurance system on pension formation.

Keywords: pension system, models of social protection of the population, social insurance system, insurance contributions, social security, pension amount.

Kirish

Mamlakat sanoatlashtirish yo'liga o'tgan davrda fuqarolarni ijtimoiy xavflardan himoya qilishga qaratilgan markazlashgan mexanizmlarni yaratish zaruratining yuzaga kelishiga bir qator omillar sabab bo'ldi. Ular orasida ushbu iqtisodiy tizimga xos bo'lgan urbanizatsiya jarayonlari, ommaviy migratsiya, katta oilaning kichik oilaga transformatsiyasi, ishchi harakati shakllanishi kabi ijtimoiy-demografik o'zgarishlar alohida ahamiyatga ega bo'ldi. An'anaviy urug'-aymoq aloqalarining yemirilishi ijtimoiy xavflardan, xususan pensiya xavflaridan oilaviy doirada himoyalani shaklining o'z dolzarbligini yo'qotishiga olib keldi. Bunday sharoitda ijtimoiy xavflarga qarshi an'anaviy himoya shakllarini zamonaviy ijtimoiy muhitga mos keluvchi yangi mexanizmlar - ya'ni ijtimoiy sug'urta tizimi bilan almashtirish zarurati vujudga keldi.

Natija va xulosalar:

Pensiya tizimi mamlakatdagi ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy vaziyatning o'zgarishlariga muvofiq ravishda shakllantirilgan va isloh qilingan. Mamlakatda yuz bergan tub ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar milliy pensiya tizimini isloh qilish zaruratini yuzaga keltirgan. So'nggi 100 yil ichida mahalliy pensiya tizimi aholining ijtimoiy himoyasining uchta modelidan biriga asoslangan holda (Bismark, Beverij va Sovet modellari) bir necha bor qayta tuzilgan, ularning xususiyatlari 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval

Aholini ijtimoiy himoya qilish modellari taqqoslamali tahlili

Asosiy xususiyatlar	Bismark modeli	Beverij modeli	Sovet modeli
Ijtimoiy xatarlarni boshqarish usuli	Ijtimoiy sug'urta	Ijtimoiy ta'minot va ijtimoiy sug'urtaning uyg'unlashuvi	Ijtimoiy ta'minot
Davlat aralashuv darajasi	Cheklangan, tizim avtonom ravishda ishlaydi	Minimal kafolatlarni berish va sog'liqni saqlashni moliyalashtirishda yuqori darajada	Yuqori
Moliyalashtirish shakli	Avtonom sug'urta fondlari orqali	Byudjetdan moliyalashtirish va qo'shimcha sug'urtaning kombinatsiyasi	Byudjetdan moliyalashtirish
Davlat kafolatlarining mavjudligi	Asosiy moddiy ta'minotni taqdim etish kafolatlanadi	Asosiy moddiy ta'minotni taqdim etish kafolatlanadi	Moddiy ta'minotni taqdim etish to'liq davlat kafolatida
Ixtiyoriy sug'urtaning mavjudligi	Mumkin	Ixtiyoriy sug'urta tizimning bir qismidir	Mavjud emas

XIX asr oxirida paydo bo'lgan Bismark modeli ijtimoiy himoyaning sug'urta mexanizmi asosida shakllantirilgan milliy tizimlarini yaratgan aksariyat davlatlar uchun namuna bo'ldi. Ushbu modelning asosini ijtimoiy xatarlarni boshqarish usuli sifatida ijtimoiy sug'urta tashkil etadi.

Beverij modeli XX asrning o'rtalarida Buyuk Britaniyada paydo bo'ldi. Bu davrda mamlakat hukumati ingliz olimi U. Beverij tomonidan shakllantirilgan prinsiplar asosida ijtimoiy sug'urta tizimini isloh qildi.

Ushbu model ijtimoiy xatarlarni boshqarishning ikki usulini — ijtimoiy ta'minot va ijtimoiy sug'urtani uyg'unlashtirishni nazarda tutadi. Beverij modelida uch bosqichli tuzilma mavjud: majburiy, ijtimoiy ta'minot mexanizmi orqali ijtimoiy xavflarni minimal darajada qoplaydigan; majburiy, ish beruvchining moliyaviy ishtirokida ijtimoiy sug'urta mexanizmi orqali xodimlarning ijtimoiy risklarini qayta taqsimlashni amalga oshirish; ixtiyoriy, individual asosda ijtimoiy sug'urta mexanizmi orqali ijtimoiy risklarni qoplash.

Hatto mamlakatimiz tarixining monarxiya davrida ham milliy ijtimoiy sug'urta tizimini shakllantirish yo'lida dastlabki qadamlar qo'yilgan edi. Ushbu jamiyatlarga zavodning barcha ishchilari a'zo bo'lgan, ularning badallari esa sug'urta kassasida jamg'arilgan. Moliyaviy manbalar sifatida ishchilarning ish haqidan 2–3% miqdorida ushlab qolinadigan mablag'lar va zavod ma'muriyatlari tomonidan har yili ishchilar tomonidan to'langan jami badallar hajmiga teng miqdordagi qo'shimcha ajratmalar xizmat qilgan. Shu tarzda shakllantirilgan sug'urta fondlari kasallik nafaqalarini, nogironlik pensiyalarini, beva va yetimlarga to'lovlarni amalga oshirishni ta'minlagan¹.

Mamlakatning moliyaviy resurslari tarkibida davlat moliyasi ustun mavqega ega bo'lmagan, xususiyl kapitalning ulushi esa ancha yuqori bo'lgan. Pensiya islohotining tashabbuskorlari nemis ijtimoiy sug'urta modelini (Bismark modelini) namuna sifatida qabul qilib, mehnatkashlar uchun avtonom va majburiy pensiya sug'urtasi tizimini tashkil etishdi. Bunday tizimni moliyalashtirish uchun optimal mexanizm sifatida sug'urta tizimi tanlandi. Bu mexanizm xususiyl moliyaviy resurslar sharoitida — ya'ni pensiya sug'urta fondlarining shakllanish manbai bo'lgan moliyaviy aktivlar xususiyl mulk bo'lgan holatda — mehnatkashlar va ularning oila a'zolarini pensiya asoslari yuzaga kelganda moddiy ta'minlash vazifasini samarali hal etishga imkon bergan.

So'ngra ijtimoiy sug'urta tizimi ijtimoiy ta'minot tizimi bilan almashtirildi. Sug'urtadan faqatgina moliyaviy resurslarni shakllantirish vositasi sifatida ishlatilgan atama — “sug'urta badali” saqlanib qoldi. Shu bilan birga, ilgari

¹ Ройк В. Д. Эволюция форм социальной защиты в России / В. Д. Ройк // Человек и труд. — 2004. — № 10. — С. 25–30.

ijtimoiy sug'urta bilan shug'ullangan barcha tashkilotlar tugatildi va ularning o'rniga yangi muassasalar tashkil etildi: Markaziy organ sifatida Ijtimoiy ta'minot va mehnat muhofazasi bo'limi; Mahalliy darajada esa — mehnat bo'limlarining ijtimoiy ta'minot va mehnat muhofazasi sho'balari tashkil qilindi.

Ijtimoiy ta'minot huquqi barcha mehnatkashlarga nisbatan tatbiq etildi. Ilk bor pensiya xavflari bo'yicha ijtimoiy ta'minot huquqi barcha fuqarolarga, ularning kasbiy mansubligidan qat'i nazar, taqdim etilgan. Biroq bu yerda muhim bir izoh berish zarur: umumiy ijtimoiy ta'minot tizimining joriy etilishi hali mamlakatda eng keng tarqalgan pensiya turi — qarilik bo'yicha pensiyani nazarda tutmagan. Ya'ni, qarilik holati hali pensiya xavfi sifatida sug'urtalashga kiritilmagan edi.

Pensiya miqdori quyidagi tartibda hisoblab chiqilgan: mehnatga layoqatlilikning to'liq yo'qotilishi holatida oylik pensiya miqdori pensioner yashab turgan hududda belgilangan kundalik normal nafaqa miqdorining 25 baravari sifatida belgilanar edi. Mehnatga qisman layoqatsizlik holatlarida esa pensiya miqdori yo'qotilgan mehnatga layoqatlilik darajasiga qarab quyidagicha belgilangan: 15% dan 29% gacha bo'lgan yo'qotish — to'liq pensiyaning 1/5 qismi; 30% dan 44% gacha — to'liq pensiyaning 1/2 qismi; 45% dan 60% gacha — to'liq pensiyaning 3/4 qismi; 60% dan yuqori holatlarda — to'liq pensiya miqdori².

Ijtimoiy sug'urta bo'yicha badallar faqat ish beruvchilar tomonidan, mehnatkashlarning ish haqi miqdoriga nisbatan foizda hisoblab chiqarilgan va to'langan. Ushbu yondashuvni N.A. Vigdorchik quyidagicha asoslagan: «Yordam ko'rsatish majburiyati saqlanib qolishi kerak, biroq badallar to'lash majburiyati bekor qilinishi lozim. Jamiyatning muhtoj a'zosi yordamni shunchaki ma'lum miqdorda badal to'lagani uchun emas, balki aynan shu jamiyatning a'zosi bo'lgani uchun, ehtiyojga tushgan vaqtda yordam olish huquqiga ega bo'lgani sababli olishi kerak. Sug'urtaning umumiylik tamoyili shu tariqa o'zining mantiqiy yakuniga

² Декрет Совета народных комиссаров РСФСР от 31 октября 1918 г. Статья 18 [Электронный ресурс] // СПС «КонсультантПлюс».

yetkaziladi... Sug'urta uchun zarur mablag'lar esa tadbirkorlar uchun maxsus soliq hisobidan yoki davlat byudjetidan ajratilishi lozim»³.

Pensiyaning asosiy turi – qarilik pensiyasining yosh chegarasi ham saqlanib qolgan: erkaklar uchun — 60 yoshga to'lganda va umumiy mehnat staji kamida 25 yil bo'lganda (to'liq miqdordagi pensiyani olish huquqi bilan); ayollar uchun esa — 55 yoshga to'lganda va umumiy mehnat staji kamida 20 yil bo'lganda.

Pensiya miqdorining pastligi va “tenglashtirish” tizimining mavjudligi davlat pensiyalarini hisoblashning yangi usulini — pensionerning individual koeffitsienti asosida hisoblash tizimini joriy etishga olib keldi. Ushbu koeffitsient asosida pensiya miqdori nominal jihatdan maksimal miqdor bilan cheklanmagan edi (garchi individual koeffitsientning o'zini hisoblashda ayrim cheklovlar mavjud bo'lsa-da). Biroq pensiya tizimidagi islohotlarning keyingi rivojlanishi mamlakatimizda pensiya ta'minoti darajasining rivojlangan davlatlarnikiga nisbatan pastligiga barham berishga qodir bo'lmadi. Aksincha, ayrim ko'rsatkichlar bo'yicha xorijiy davlatlar bilan farq yanada kengaydi. Hozirgi kungacha ham sug'urtalangan shaxslarning pensiya huquqlarini konvertatsiya qilishda pensionerning individual koeffitsientini hisoblash mexanizmi modifikatsiyalangan shaklda qo'llanilib kelinmoqda.

Milliy pensiya tizimi bozor iqtisodiyotiga ega mamlakatlar uchun xos bo'lgan eng keng tarqalgan model — aralash turdagi pensiya tizimini shakllantirishga urinish amalga oshirildi. Biroq, o'sha davrdagi mamlakatning umumiy ijtimoiy muammolari (pensiya badallari hisoblanadigan ish haqi darajasining pastligi, aholining soliq madaniyatining pastligi va boshqalar) pensiya tizimlariga xos bo'lgan ijobiy jihatlarning to'liq amalga oshirilishiga to'sqinlik qildi.

³ Вигдорчик Н. А. Теория и практика социального страхования / Н. А. Вигдорчик. - Л. : Книга, 1925. — Вып. 1 : Теоретические основы социального страхования. — 53-54 с.

Pensiya tizimining darajalari			
Pensiya pisklarini boshqarish usullari	Davlat pensiya ta'minoti	Majburiy pensiya sug'urtasi	Nodavlat pensiya sug'urtasi
	Ijtimoiy ta'minot mexanizmi orqali singdirish	Ijtimoiy sug'urta mexanizmi orqali jamoaviy qayta taqsimlash	Pisklarni yakka tartibda qoplash
Pensiya pisklarini qoplash darajasi	Ijtimoiy xavfga duchor bo'lgan shaxs (sug'urtalanuvchi)ning yashab qolishini ta'minlaydigan eng kam daraja	Sug'urtalangan shaxsning yo'qotilgan daromadini qisman qoplash, pensiyaning eng yuqori miqdori bilan cheklangan holda	Sug'urtalangan shaxsning individual xarid qobiliyatidan kelib chiqqan holda yo'qotilgan daromadning qoplanishi.
To'lanadigan pensiya turi	Ijtimoiy pensiya hamda davlat pensiya ta'minoti bo'yicha tayinlanadigan pensiya.	Mehnat pensiyasi	Nodavlat pensiyasi

1-chizma. Pensiya tizimining xususiyatlari

Zamonaviy pensiya tizimining sifat ko'rsatkichlari 1-chizmada aks ettirilgan. Yagona pensiya tizimi pensiya risklarini boshqarishda uch bosqichli yondashuvdan foydalanadi, bu jarayon esa aralash turdagi pensiya tizimlari uchun xos bo'lgan amaliyot hisoblanadi. Bazaviy darajada davlat pensiya ta'minoti mexanizmi orqali aholining kam daromadli qatlamlariga xos bo'lgan pensiya pisklarini qamrab olish (ya'ni kompensatsiyalash) amalga oshiriladi, ularning ijtimoiy ta'minoti minimal darajada kafolatlanadi. Shu darajada, shuningdek, alohida maqomga ega bo'lgan shaxslar (harbiy xizmatchilar, ichki ishlar organlari xodimlari, davlat fuqarolik xizmatchilari va boshqalar) uchun davlat pensiya ta'minoti ko'zda tutilgan bo'lib, ularga yo'qotilgan daromadning muayyan qismi qoplab beriladi.

Sug'urta darajasida majburiy pensiya sug'urtasi mexanizmi orqali mehnatkash aholining pensiya pisklarini jamoaviy qayta taqsimlash amalga

oshiriladi. Qo'shimcha darajada esa, nodavlat pensiya sug'urtasi mexanizmi orqali yuqori daromadli ijtimoiy guruhlarining pensiya pisklari individual asosda qoplanadi.

Yuqorida olib borilgan pensiya tizimi evolyutsiyasini tahlil qilish shuni ko'rsatdiki, pensiya tizimi mamlakatda shakllangan ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy sharoitlarga muvofiq tarzda isloh qilinmoqda. Shu bilan birga, pensiya risllarini boshqarish usullari — ijtimoiy sug'urta va ijtimoiy ta'minot — vaqti-vaqti bilan o'zgartirilib borilgan, bu esa pensiya risklarini qoplash vazifasini qaysi usul samaraliroq bajarganiga bog'liq bo'lgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Бабич А. М. Экономика социального страхования: курс лекций / А. М. Бабич, Е. Н. Егоров, Е. Н. Жильцов. — М. : ТЕИС, 1998. — 190 с.
2. Декрет Совета народных комиссаров РСФСР от 31 октября 1918 г. Статья 18 [Электронный ресурс] // СПС «КонсультантПлюс».
3. Вигдорчик Н. А. Теория и практика социального страхования / Н. А. Вигдорчик. - Л. : Книга, 1925. — Вып. 1 : Теоретические основы социального страхования. — 53-54 с.
4. Роик В. Д. Социальная модель государства: опыт западноевропейских стран и выбор России / В. Д. Роик // Человек и труд. — 2005. — № 12. — С. 19–22.
5. Роик В. Д. Эволюция форм социальной защиты в России / В. Д. Роик // Человек и труд. — 2004. — № 10. — С. 25–30.